

K. Kuczara, *Grecy w Kościołach wschodnich w Rzeczypospolitej (1585-1621)*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2012, ss. 292.

Każdy, kto interesuje się historią chrześcijaństwa wschodniego na ziemiach ruskich I Rzeczypospolitej, musi odnotować pojawienie się pracy Konrada Kuczary pt. *Grecy w Kościołach wschodnich w Rzeczypospolitej (1585-1621)*. To, że nie można przejść obojętnie obok tej pracy wynika przede wszystkim z podjętego w niej problemu badawczego. Autor postanowił swą uwagę kierować na kontakty wybitnych przedstawicieli greckiego świata z prawosławnymi w Rzeczypospolitej. Związki ten wynikały z prawosławnego prawa kanonicznego. Zgodnie z nim, głównym organem władzy w Kościele prawosławnym w Rzeczypospolitej był patriarcha konstantynopoliński i działający u jego boku synod. Metropolia kijowska stanowiła część tego patriarchatu. Związki hierarchiczne z Patriarchatem Konstantynopolińskim w praktyce były widoczne głównie w momencie wyłaniania i powoływania metropolity kijowskiego. Rola patriarchy ograniczała się przy tym do akceptacji proponowanego przez króla kandydata na metropolitę. Patriarcha formalnie decydował o wyborze metropolity, przekazując osobie proponowanej przez króla swoje błogosławieństwo. Byli to Grecy lub miejscowi kandydaci, którzy udawali się nad Bosfor po święcenia. Od końca XV w. kandydaci na metropolitę otrzymywali pisemną zgodę patriarchy na objęcie tego urzędu. Inną formą związków między metropolią a patriarchatem były posłania pasterskie. W praktyce jednak w XVI stuleciu zależność metropolii kijowskiej od patriarchy była niezauważalna i czysto formalna. Dopiero w 2. połowie XVI w. doszło do próby nawiązania ścisłych relacji między Konstantynopolem a metropolią kijowską. Należy przy tym zauważyć, że pojawiły się one w kontekście relacji z państwem moskiewskim, gdzie prawosławni patriarchowie pod panowaniem tureckim szukali pomocy finansowej, oraz w związku z koniecznością rozwiązywania doraźnych konfliktów pojawiających się we współzyciu prawosławnych na ziemiach ruskich z innowiercami. Takim trudnym problemem było wprowadzenie nowej rachuby czasu w 1583 roku.

Zamysłem dr Kuczary było opisanie i usystematyzowanie tych relacji. Miała być to zarazem próba ukazania prawosławia i unii na ziemiach ruskich. W świetle działalności na ziemiach ruskich prawosławnych Greków broniących prawosławia, jak i Greków katolików propagujących jedność z Rzymem pragnął odsłonić dzieje obu wschodnich wyznań. Autor chciał stworzyć swoisty pryzmat, który pozwala dojrzeć specyfikę słowiańskiego prawosławia z perspektywy greckiego centrum, którym był przede wszystkim Patriarchat Konstantynopoliński. Temu celowi doskonale posłużyło wyodrębnienie lat 1585-1621 jako czasy czasowej dla tej analizy. Było pomysłem ze wszech miar właściwym, ponieważ w tym okresie zaszły chyba najważniejsze zmiany w życiu religijnym społeczeństwa ruskiego I Rzeczypospolitej. Wystąpiły bowiem wówczas problemy i procesy, które zaważyły na historii prawosławia na ziemiach ruskich w XVII stuleciu i doprowadziły do podziału ruskiego prawosławia między Moskwę i Rzeczypospolitą. Wśród nich można wymienić: działania misyjne wobec prawosławia, katolicyzmu i protestantyzmu, łatinizację ruskiej prawosławnej magnaterii i szlachty, obniżanie się poziomu intelektualnego i moralnego ruskiego prawosławia, ruchy mające na celu reformę prawosławia w sferze edukacyjnej czy organizacyjnej. Okres ten zdecydował również o obliczu Kościoła unickiego. Udało się bowiem unitom przetrwać najtrudniejszy okres w swych dziejach związany z odrzuceniem przez większość prawosławnych Rusinów unii brzeskiej. Lecz musieli zapłacić za to wysoką cenę w postaci zgody na łatinizację i ściśle odseparowanie się od prawosławia. Podjęcie się zatem badań nad rolą Geków w życiu Kościoła prawosławnego i unickiego na ziemiach ruskich I Rzeczypospolitej musiało być siłą rzeczy zadaniem ambitnym i nowatorskim.

Podjęty temat badawczy, którego efektem jest recenzowana praca, przez długi czas „oczekiwał” na monograficzne ujęcie. Świadczą o tym prace, z którymi musiał – do momentu ukazania się pracy Kuczary – zapoznać się każdy, kto chciał pisać o życiu religijnym na ziemiach ruskich pod koniec

XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. Wśród nich warto zwrócić uwagę na prace polskich historyków¹ oraz badaczy ukraińskich².

Na podkreślenia zasługują wartości warsztatowe pracy. Autor recenzowanej pracy posiada znajomość języka greckiego. Teksty źródłowe są mu zatem znane z „pierwszej ręki”. Może się to wydawać banalnym stwierdzeniem. Wydaje się bowiem, że znajomość greki jest oczywista w warsztacie naukowym każdego, kto zabiera się za badania dziejów Kościoła prawosławnego na ziemiach ruskich XVI czy XVII wieku. Jednak nie zawsze tak jest. Wystarczy spojrzeć na opublikowaną niedawno w Polsce pracę dr B. Gudziaka (*Kryzys i Reforma. Metropolia kijowska, patriarchat Konstantynopola i geneza unii brzeskiej*, Lublin 2008; por. tenże, *Unia florencka a metropolia kijowska*, w: *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 2, *Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym*, red. S. Stępień, Przemyśl 1994, s. 19-32), by przekonać się, że Gudziak napisał pracę o podobnej problematyce bez znajomości greki. Co więcej, autor ten nie miał z tego powodu poczucia własnych ograniczeń naukowych. Ale i wszystkie osoby, które tak często powołują się na tę pracę nie odczuwają (w tym sam Kuczara w recenzowanej pracy!), że praca Gudziaka posiada jakieś mankamenty warsztatowe. Na tym „tle” praca Kuczary jawi się jako dzieło napisane przez osobę, która jest doskonale przygotowana do badań nad dziejami prawosławia w tak trudnym dla tego wyznania okresie końca XVI i XVII wieku.

Praca, oprócz *Wstępu* i *Zakończenia*, składa się z sześciu rozdziałów, w których autor przedstawił w układzie chronologicznym interesującą go problematykę. Dwa pierwsze rozdziały – *Kościół grecki a państwo osmańskie (od 1453 roku do końca XVI wieku)* i *Grecy a wschodni Słowianie (X-XVI w.)* – pełnią rolę tradycyjnego wprowadzenia do zasadniczej problematyki. W Rozdziale trzecim *Greccy patriarchowie na ziemiach Rzeczypospolitej przed unia brzeską* Kuczara przedstawił działania najpierw patriarchy antiocheńskiego Joachima V Dau i patriarchy konstantynopolińskiego Jeremiasza II w latach 1585-1589. Rozdział czwarty *Arsenius z Elasonu i jego praca na rzecz Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej* przedstawia działalność innego wybitnego Greka, najpierw we Lwowie w latach 1586-1588, a następnie w państwie moskiewskim w latach 1588-1626. W rozdziale piątym przedstawiono działalność pronijną na ziemiach ruskich (w latach: 1591-1593, 1596-1603, 1605-1609) greckiego duchownego, katolika – Petrosa Arkadiusa (1563-1633) skontrastowaną z antyunijną działalnością egzarchy Jeremiasza II Nikiforosa Paraschisa (1537-1596). W rozdziale następnym *Walka wschodnich patriarchów o Kościół prawosławny w Rzeczypospolitej po unii brzeskiej* autor przedstawił wysiłki patriarchy aleksandryjskiego Melecjusza Pigasa (1549-1601), patriarchy Cyryla Lukaisa (1572-1638) i patriarchy jerozolimskiego Teofanesa III (?-1644) zmierzające do

¹ K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczypospolita Polska. Zarys historyczny 1370-1632*, Warszawa 1934; O. Halecki, *Od unii florenckiej do unii brzeskiej*, t. 1-2, Lublin-Rzym 1997; tenże, *Jeszcze o nowych źródłach do unii brzeskiej. Ostatni apel Zygmunta III do Konstantego Ostrogskiego*, Sacrum Poloniae Millennium. Rozprawy-Szkice-Materiały historyczne (1957)4, s. 117-141; tenże, *Unia brzeska w świetle współczesnych świadectw greckich*, Sacrum Poloniae Millennium. Rozprawy-Szkice-Materiały historyczne (1955)1, s. 71-139; J. Krajcar, *The Ruthenian Patriarchate. Same remarks on the project for its establishment in the 17th century*, *Orientalia Christiana Periodica* (1964)1, s. 65-84; T. Kempa, *Wizyty protosyngla Cyryla Lukarysa w Rzeczypospolitej*, w: *The Orthodox Church in the Balkans and Poland. Connections and Common Tradition*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, W. Walczak, Białystok 2007, s. 95-100; tenże, *Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, Toruń 2007; tenże, *Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525-1608). Wojewoda kijowski i marszałek ziem wotyryskich*, Toruń 1997.

² М. Грушевський, *З історії релігійної думки на Україні*, Львів 1925, s. 64-81; Н. Яковенко, *Рекорда «грецької» церкви. Унія, оновлення православ'я*, w: *Історія української культури. У 5-ти т.*, т. 2: *Українська культура XIII-першої половини XVII ст.*, red. Я.Д. Ісаєвич, Київ 2001, s. 505-530; Б. Гудзяк, *Історія відокремлення. Київська митрополія, царгородський патріархат і geneza берестейської унії*, Ковчег (1993)1, s. 1-23; С. Сенік, *Українська Церква в XVII столітті*, Ковчег (1993)1, s. 25-71; Н. Яковенко, *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст.*, Київ 2002; І. Ісиченко, *Історія христової церкви в Україні*, Харків 2008, s. 121-144; Н. Яковенко, *Українське бароко*, Харків 2004, s. 51-68, 85-173; С. Плохій, *Наливайкова віра. Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні*, Київ 2006, s. 93-120.

przeciwstawienia się ekspansji katolicyzmu na ziemiach Rusi polsko-litewskiej uwieńczony w 1596 roku zawarciem unii. Ich największym sukcesem było podtrzymanie istnienia prawosławia po unii brzeskiej oraz odnowienie – wbrew woli króla Zygmunta III – prawosławnej hierarchii w 1620 roku przez patriarchę Teofanesa III. Doprowadziło to do zaistnienia dwóch wschodnich episkopatów na ziemiach ruskich oraz do wzmocnienia walki prawosławnych o uzyskanie pełni praw poprzez działania polityczne i literaturę polemiczną. Praca zawiera również niezwykle pomocny *Aneks*, w którym umieszczono między innymi spis papieży rzymskich, patriarchów konstantynopolizańskich, aleksandryjskich, antiocheńskich, jerozolimskich, prawosławnych metropolitów kijowskich, metropolitów unickich. Spośród wymienionych rozdziałów na szczególną uwagę zasługuje rozdział III. Jest to bowiem najlepsza część recenzowanej pracy. Autor przedstawił tutaj pierwszy istotny kontakt między macierzystym patriarchatem ekumenicznym a metropolią kijowską w latach 1586-1589. Zimą między 1585 a 1586 r. miała miejsce wizyta w Rzeczypospolitej patriarchy antiocheńskiego Joachima V, który docelowo udawał się do Moskwy. W czasie swego pobytu we Lwowie Joachim wydał szereg dokumentów. W pierwszym z nich nadał nowy statut bractwu Zaśnięcia Matki Boskiej. Zgodnie z nim, bractwo miało zajmować się edukacją, dobroczynnością, nadzorować stan moralny duchowieństwa i biskupów, a także kontrolować inne bractwa. Najważniejszym spośród nich było posłanie do społeczności prawosławnej metropolii kijowskiej, w którym patriarcha nawoływał do reformowania prawosławia zgodnie z programem wypracowanym przez bractwa cerkiewne. Innym, bardzo ważnym wydarzeniem, które miało szczególne znaczenie dla metropolii kijowskiej, była obecność na jej terenie patriarchy Konstantynopola Jeremiasza II w 1588 i 1589 roku. W Rzeczypospolitej patriarcha zjawił się wiosną 1588 roku. Był to jeden z etapów jego podróży do Moskwy. Pobytem Jeremiasza II szczególnie zainteresowany był kanclerz Jan Zamoyski, który gościł go w Zamościu, okazując mu dużą życzliwość, oraz – jako jedyny spośród „kresowych” hierarchów katolickich – biskup łucki B. Maciejowski. Ten ostatni planował nawet zorganizowane debaty teologicznej z udziałem znanieńskiego gościa. Drugim etapem podróży Jeremiasza było Wilno. Tutaj został uroczysto powitany oraz wydał pierwsze urzędowe rozporządzenia. Między innymi podporządkował sobie bractwo prawosławne w Wilnie. Druga wizyta Jeremiasza II w metropolii kijowskiej nastąpiła w drodze powrotnej z Moskwy i trwała od lipca do listopada 1589 roku. Należy zauważyć, że obecność w Rzeczypospolitej Jeremiasza II była przyjęta z obojętnością przez hierarchów katolickich. Co prawda, wywołała ich protesty, ale nie wykorzystali jej do nawiązania bliższych relacji z niecodziennym gościem. Jedyną znaczącą osobą ze strony katolickiej zainteresowaną osobą Jeremiasza II był ponownie kanclerz Zamoyski, który gościł patriarchę w Zamościu przez dwa miesiące. W tym czasie doszło do bezpośredniej ingerencji patriarchy w życie religijne metropolii kijowskiej i próby zreformowania ruskiego prawosławia. Co ciekawe, patriarcha uzyskał bez trudu formalne uznanie swej władzy (zgodnej z prawosławnym prawem kanonicznym) przez Zygmunta III, co dało mu pełną swobodę (np. w sprawowaniu władzy sądowniczej nad biskupami i duchowieństwem prawosławnym). Król poparł również działania Jeremiasza II mające na celu ustanowienie autonomii bractw cerkiewnych. W tym celu król zatwierdził strukturę organizacyjną bractwa prawosławnego w Wilnie i nadał mu szereg przywilejów.

Patriarcha, uzyskawszy tak dużą swobodę, przystąpił energicznie do uzdrawiania bolączek nękających prawosławną społeczność na ziemiach ruskich. Działania patriarchy obejmowały między innymi: usunięcie z urzędu metropolity kijowskiego O. Dziewoczki i zastąpienie go archimandrytą klasztoru Wniebowstąpienia w Mińsku – M. Rahożę; mianowanie egzarchy w osobie biskupa z Łucka – C. Terleckiego; ekskomunikę duchownych nie przestrzegających norm dyscyplinarnych (np. dwukrotnie żonatych); potępienie miejscowych obyczajów niezgodnych z bizantyńską tradycją liturgiczną (np. związanych z święceniem pokarmów); zakazanie działalności greckich duchownych na ziemiach ruskich; zwołanie synodu biskupów metropolii kijowskiej w Brześciu; nadanie statusu stauropigii klasztorowi św. Onufrego we Lwowie. Te i inne decyzje miały na celu przestrzeganie prawosławnego prawa kanonicznego, wzmocnienie kontroli biskupów, co miało zacieśnić relacje patriarchatu w Konstantynopolu jako „macierzystego Kościoła” ze jego „córką” – metropolią kijowską.

Kuczara w swej pracy nie odpowiada na szereg intrygujących pytań. Nie wyjaśnia czytelnikom swej książki, dlaczego Zamoyski nie próbował doprowadzić do rozmów na temat jedności katolicko-prawosławnej?, ani dlaczego nie doszło do współpracy księcia K. Ostrogskiego z patriarchą Jeremiaszem II w czasie jego pobytu na ziemiach ruskich w latach 1588-1589? Szkoda również, że autor w *Zakończeniu* nie dostrzegł nowych problemów badawczych, które wyloniły się z jego pracy.

Sporządzenie takiego katalogu nowych pytań byłoby czymś cennym dla niego samego, jak i dla innych badaczy, którzy będą podejmować badania nad historią relacji między patriarchatami prawosławnymi (konstantynopolińskim, jerozolimskim, aleksandryjskim) a Kościołem prawosławnym na ziemiach ruskich I Rzeczypospolitej. Nie zmienia to jednak faktu, że omawiana praca jest niezwykle potrzebna w Polsce. Każdy, kto będzie krytykował pracę Kuczery, musi pamiętać, że to dzięki niemu istnieje swoiste kompendium, ukazujące rolę greckich duchownych na ziemiach ruskich, które musi znajdować się na biurku historyka lub teologa zajmującego problematyką historii prawosławia na ziemiach ruskich I Rzeczypospolitej oraz relacjami między prawosławiem a katolicyzmem.

Marek Melnyk,
UWM, Olsztyn